

Egyetemi doktori (PhD) értekezés tézisei

A debreceni Kis Orbán család gazdasági tevékenysége a XIX. század első felében

Krankovics Ilona

Témavezető: Dr. Takács Péter

DEBRECENI EGYETEM
Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola

Debrecen, 2008

A XVIII. század végén, a nemesség tömeges méretű elszegényedésével az alföldi városok fejlődésében új korszak kezdődött. Ekkor Debrecenben is - mint az ország más városaiban - megjelentek a földbirtokról kiszorult kispapok, akik kényszerűségből polgári foglalkozást választottak, kereskedők, iparosok lettek. A betelepült nemesek - mint Debrecen új vállalkozói - a szenátus és a közgyűlés tagjaiként egyre nagyobb számban vettek részt a város irányításában. A lakosság nagyságához mért viszonylag kis számuk ellenére meghatározó szerepük volt a közügyek irányításában.

A Kis Orbán család tagjai, több más kereskedőcsaládhoz hasonlóan, a városba települt nemesek voltak, akik a második generációs debreceni tartózkodásuk során szerezték vissza, elég kétes módon, a nemességükről szóló bizonylatot. Nemességüket hol Báthori Gábor, hol Bethlen Gábor koráig vezették vissza, akitől 1613-ban kapták volna nemesi levelüket.

A család több tagja igen jelentős szerepet vállalt a város irányításában. Debrecen történetírói a Kis Orbánokat a város egyik jelentős patrícius családjaként tartják számon. A XIX. század első felében Debrecen és a környék textil-és bőrkereskedelmében meghatározó szerepet töltöttek be. Gazdasági tevékenységük végigkövethető 1752-től az 1850-es évekig.

Dolgozatom célja a XIX. század első felében működő debreceni kereskedő család gazdasági tevékenységének vizsgálata. A rendelkezésre álló források lehetőséget kínálnak vállalkozások kiépítésének, felvirágoztatásának és a csődjének a kutatóira is, a rendi korszak polgársága életviszonyainak és törekvéseinek a vizsgálatára. Információval szolgálnak a helyi kereskedelemről, annak hétköznapi zajlásáról, vásári, bolti, bizományosi forgalmáról, s a nagy- és kiskereskedők, gyártók és kereskedők viszonyáról, és sok adalékot szolgáltatnak a korabeli nagybani és fogyasztói szintű kereskedelmi hitelezés jellemzőiről is, melynek tüzetes és szisztematikus vizsgálatával a magyar gazdaság-történetírás a mai napig adós.

Szakirodalom

A témával kapcsolatos gazdag helytörténeti szakirodalomból Szűcs István 1871-ben megjelent monográfiája a mai kutató számára is megkerülhetetlen, mint ahogyan nélkülözhetetlen a téma kibontásához az 1981-ben napvilágot látott Rácz István szerkesztette Debrecen története 2. kötete is. Ez utóbbi az 1693-tól 1849-ig terjedő időszak korszerű várostörténeti összefoglalója.

A családtörténeti írások közül Benkő Évának a vászonkereskedő Kardosdinasztiát bemutató írását forgattam haszonnal. Benkő Éva a gazdasági kimutatásokat is felhasználva, elemzi a família kereskedésének a történetét. A debreceni kereskedők tevékenységét ismertető írások eddig többnyire a figyelmen kívül hagyták a gazdaságtörténeti forrásokat, de így is fontos megállapításokkal szolgálnak a gazdaságtörténeti kutatások számára.

A család történetére és gazdasági tevékenységére vonatkozó források

A Kis Orbán család gazdasági tevékenységének elemzését az utókorra maradt kivételesen gazdag forrás-együttes teszi lehetővé.

1910-ben a Déri Múzeum dokumentációs gyűjteményébe került a Kis Orbán család üzleti- és magánlevelezése, valamint különböző gazdasági iratok, hatósági bizonyítványok, bérleti szerződések. A közgyűjteményben őrzött hagyaték a 1920 és 1930 közötti években Nagybákay Rickl Antal ajándékként a cég üzleti könyveivel s további dokumentumokkal kiegészült.

1953-ban az addig egy helyen őrzött forrásgyűjtemény iratrendezés címén megbontásra került. A család gazdasági tevékenységével kapcsolatos nyilvántartások a Hajdú-Bihar megyei Levéltár kezelésébe kerültek. Tizennyolc kötet rögzíti a család gazdasági tevékenységével kapcsolatos feljegyzéseket. Igen nagy a forrásértékük a hitelezési könyveknek, amelyekben a kereskedésben vásárlók tartozásait jegyezték fel. A hitelezési könyvek tartalmazzák az adós nevét és lakhelyét, a vásárlás idejét, a vásárolt áruféleséget, annak mennyiségét és árát; a tartozás visszafizetésének idejét és módját

A forrás-együttes egy másik jelentős csoportját képezik a pénztárkönyvek. A pénztárkönyvekben a különböző kereskedőktől történt vásárlásokat vezették. Megjelennek a „tartozik” és „követel” kifejezések, a nyilvántartások a legkorábbtól eltekintve, utalnak a vásárolt árura, annak mennyiségére, értékére, a vétel, valamint a tartozás teljesítésének idejére és módjára. A tartozások visszafizetésének könnyebb, naprakész nyilvántartása érdekében, adósok nevét és a tartozás értékét átvezették a főkönyvekbe. Az adósok neve alatt időrendben vezették a tartozás keletkezését, annak nagyságát s visszafizetésének idejét. A könnyebb tájékozódást egy névmutató is segítette.

A Váradra szállított árukészletről készített kimutatás elkerülte a család történetével foglalkozó szakírók figyelmét. A leltár tartalmazza az 1836 és 1850 között a váradi kereskedésbe szállított különböző bőrfélék pontos elnevezését, mennyiségét és árát.

A gazdasági nyilvántartás számítógépes feldolgozása során a következő kérdésekre kerestem választ:

- Kik voltak azok a nagykereskedők, akikkel kapcsolatba került a vállalkozó?
- Hogyan aránylott egymáshoz az áruhitel és azok visszafizetésének nagysága?
- Hogyan aránylott egymáshoz a vásárokon és az azokon kívüli vásárlások nagysága? A kereskedés folyamatos működése bizonyítható-e a vásáron kívüli vásárlásokból?
- A „házaló” kereskedők csoportjába sorolhatóak-e azok a kereskedők, akik folyamatos mozgásukkal tartották működésben a kiépített kereskedői hálózatot?
- Végezetül, „bizományos” vagy az áruhitellel terhelt, döntéseiben korlátozott személy volt a hálózat végén működő kereskedő?
- A már korábban említett, kérdések (A hitelbe vásárló mestersége, foglalkozása, lakhelye, a vásárolt áru és annak ára, a visszafizetés ideje és módja) kiértékelése alapján jellemezhető-e a helyi kereskedelem?
- A számok, adatok nyújtanak-e elégséges információt a korabeli társadalmi kapcsolatok jellemzéséhez?

- Milyen okok húzódnak meg a debreceni bőrkereskedés (1846-1850) forgalmának visszaesése és a nagyváradai kereskedés (1836-1850) sikeres működése között?
- A kihelyezett kereskedés haszonnal működtetése nem arra mutat-e, hogy a kereskedelem súlypontja Debrecenből lassan áttevődik Nagyváradra?

*

* *

A rendelkezésre álló források lehetőséget kínáltak a kereskedői vállalkozás kiépítésének, felvirágoztatásának és csődjének a tanulmányozására. A gazdasági tevékenység vizsgálata közben élesen kontúrozódott a rendi mentalitású, nemesi címért pereskedő, azért komoly összegeket áldozó debreceni cívis életfelfogása, a polgári értékekhez való viszonya. A munka során ennek bogozását és megvilágítását sem kerülhettem meg. A Kis Orbánok gazdasági tevékenységén túl a források lehetővé tették a család egyes tagjai életútjának a bemutatását is.

A Kis Orbán család sikeres kereskedői

A családalapító Orbán János [Nagy]Kállóból költözött Debrecen városába. A Polgárkönyv először 1740-ben említi vásári szabóként, és a Csapó utcán lévő házas ingatlan tulajdonosaként. Valószínűleg az első vállalkozó volt a kétes nemességű Orbán család történetében. Mindenesre a család vagyonát és debreceni karrierjét ő alapozta meg.

Orbán János István nevű fia már képzett kereskedő volt. A vándorló éveit Lőcsén töltötte. 1780-tól a debreceni Kalmár Társaság tagja, tíz évvel később a Társaság másodgazdája. 1787-ben feleségül vette Némethy József kalmár és Őze Erzsébet leányát, Némethy Júliát. Beházasodott a város egyik leggazdagabb cívisének családjába. Ügyes kereskedői munkája eredményeként gyarapította a családi vagyont. A Cegléd utcán lévő háza, a város határából az után járó szántó-, kaszáló- és erdőjárandóság, Vajda hegyközségben megszerzett 90 kapásnál nagyobb

területű szőlő a kereskedői tevékenység nélkül is a város gazdag polgárai közé emelte a család tagjait.

A vagyon mellé a Kis Orbánok megszerezték a társadalmi elismerést és tekintélyt is. Az 1809-ben megújított nemesi cím, a város nagytanácsában, majd a szenátusban betöltött megtisztelő szerep a valamikori szabólegény leszármazottait Debrecen legrangosabb polgárai közé emelte.

A nemesi címet visszaszerző Kis Orbán István fiának, II. Jánosnak egy jól prosperáló bőrkereskedése volt 1830 és 1850 között. Sikerét bizonyítja, hogy 1836-ban Nagyváradon újabb üzletet nyitott. 1850-ben azonban a kereskedéssel felhagyott. Ingatlanainak bérbeadásából járadékosként élt.

Perek a Kis Orbán család történetében

A Kis Orbán család hagyatéka a sikeres vállalkozás dokumentumai mellett tartalmazza azokat a periratokat is, amelyek át- meg átszöttek a köztisztületnek örvendő család történetét. Már a második generáció tagjai között kitört a családi viszály. Orbán János gyermekei nem tudtak megegyezni az apai örökségen. Ádáz ellenségeskedés kezdődött a testvérek között. Kis Orbán Istvánnak sikerült elérnie, hogy János testvére földönfutóvá váljon. A XIX. század első felében nem példa nélküli az ilyen perlekedés. Az egyenlő elosztás elve alapján történő örökösödést a kor polgári vívmányaként élte meg a XIX. század embere, de ez gyakorta a családi vagyon felaprózását jelentette, s egyformán esélytelenné tette a történet minden szereplőjét a vállalkozás továbbvitelére.

A család vagyonosodása és felelőtlen költekezése

A forrásokból feltárulkozó köznapok és vállalkozáshoz való viszony ellentétpárokként mutatják be a történész számára a család tagjait. Orbán János két fiú gyermeke közül az egyik – István – rendkívül céltudatos. Nem engedi sodródítani magát. Mind a saját, mind a családja érdekeit képes volt megvédeni. Meredeken ellentétes mentalitású egyéniség a testvére, János. Már a nősülése is inkább érzelmi

alapú, nem olyan céltudatos, mint a bátyjái. Hitelek sorát vett föl azért, hogy az „ősi ház” árát ki tudja fizetni. Évtizedek teltek el úgy, hogy a fölvelt hiteleket képtelen volt törleszteni. Tehetetlenül sodródott, szinte sorsszerűnek tűnik, hogy a háza kétszer is „dob alá” került.

A testvérpár gyermekeinek élete is telve volt ellentmondással. Kis Orbán István mind a négy fiának a taníttatását kiemelten fontos feladatának tartotta. Talán ezzel függött össze, hogy életpályájuk annyira szerteágazott. Jánost leszámítva, élvezték a gazdagság előnyeit, nem fordítva szorgalmat és tehetséget annak megőrzésére és gyarapítására.

A legidősebb fiúnak, Dénesnek családhoz való viszonya nem is tisztázható. A költekezést illetően ő sem volt rest. Ezer konvenció forintra rúgó tartozását az anyai végrendekezés szerint Jánosnak kellett kifizetnie. Ugyanakkor anyja végakarátát, mely őt az örökségből kizárta, Dénes a legdurvább per útján sem tudta megváltoztatni. A pereskedés ugyanakkor lejáratta a családot a város előkelői előtt.

Kis Orbán Istvánnak a viszonylag korán elhunyt László nevű fia után maradt hatalmas adósságot ugyancsak a családnak kellett rendezni.

A másodszülött István minden lehetőséget megkapott, hogy jó kereskedővé váljon. A város egyik legtekintélyesebb és legtehetősebb családjába nősült. Simonffy leányt vett feleségül. Már nősülése évében tekintélyt kölcsönző házat vett a város központi részén. Textilkereskedését családi segítséggel indította 1819-ben, de már 1838-ban csődbe jutott. Ennek következtében a „nagy család” minden ingó és ingatlan vagyona zár alá került.

Kis Orbán Lajos prókátorként a város nagytanácsának volt a tagja. István testvéréhez hasonlóan, jó családba nősült. Szintén Simonffy leányt vett feleségül. Gazdasági tevékenységéről csak közvetett forrásokból tudunk. 1840-ben örökségül megkapott Vajda hegyközségben a 90 kapás szőlőt műveltette. Ez óriási vagyon volt. Ügyes gazdálkodással több család megélhetését is biztosította volna.

A Kis Orbán család kereskedelmi vállalkozása Kis Orbán (II.) János tevékenysége során élte fénykorát. Az ő vezetése alatt teljesedett ki a cég bórkereskedése. Jövedelmére némi fényt vet, hogy a család tartozásait, anyja végrendeletének engedelmeskedve – Lajos testvérével közösen – 1843-ra kifizette. A kereskedői

szakértelmét városszerte elismerték. Ennek köszönhető, hogy az 1850-es évektől a Debreceni Takarékpénztár váltószakértője lett.

Hitelviszonyok Debrecenben a XIX. század első felében

Az ipari forradalom és a nyomában kibontakozó gazdasági élet minden korábbinál jelentősebb tőkekoncentrációt és gyorsabb, egyben nagyobb összegű hitelek forgását tette szükségessé. Ehhez már bankokra, pénzüzetekre, az időlegesen nélkülözhető pénztartalékok összegyűjtésére, a pénznek, mint árunak a forgalmára volt szükség. Magyarországon azonban az 1840-es évtizedig csak a régi, a rendi korszakban szokásossá vált hitelezési formák éltek. Így volt ez Debrecenben is. A Kis Orbán család tagjai az 1840-es évtized végéig csak ezeknek a hitelforrásoknak a jóvoltából finanszírozhatták meg kereskedői vállalkozásaikat, és a nemesi életmódhoz igazodó költségeiket.

Debrecenben a legfőbb hitelező a Református Kollégium és a város vezetése alatt működő pénztárak voltak. Egy kimutatás szerint 1818-ban a kollégiumi pénztárak 237.638 konvenció forint fölött rendelkeztek. Ebből a kihelyezett tőke 106.992 forint volt. 1849-re a Kollégium kihelyezett hiteleinek összege 281.356 konvenció forintra növekedett.

A város pénztárai közül az Árvatartó pénztár rendelkezett a legnagyobb „tőkeerővel.” A pénztár 1775-ben alakult 30.000 konvenció forint alaptőkével, amelyet Mária Terézia utalt vissza a városnak azzal a felszólítással, hogy annak kamatoztatásával árvaházat állítsanak föl. Az árvaház nem készült el, de a tőke kamatoztatására tett felszólítást megfogadták. 1848-ra az Árvatartó pénztár kölcsönözhető tőkéje 138.188 konvenció forintra emelkedett. A többi pénztár mozgatható tőkéje jóval kisebb volt. A város vezetői nem hagyták a pénzt haszontalanul heverni. 1840-ben a város pénztárainak ellenőrzésekor közel 140.000 konvenció forint kiadást írtak össze, ennek döntő része tőkekihelyezés volt.

A forgatható tőke hasznából nem maradtak ki a magánszemélyek sem. Már a XVII. századból jegyzőkönyvi bejegyzések vannak az adósok és hitelezők vitáiról. 1849-ben 161 pénzkölcsönző személyt írtak össze Debrecenben.

A városi hitelek feltételei szigorúak voltak. A „communitas” pénzére jobban kellett ügyelni, mint a sajátára. A „communitas” pénzének elvesztegetése becsületvesztéssel is járt. A kölcsönt 6 %-os kamatra adták. Ezt az adós évenként tartozott fizetni. A tőke visszafizetése a szerződésben kikötött határidőre történt.

A Debrecenben felvett kölcsönök többnyire 100 és 300 konvenció forint között mozogtak. A Református Kollégium hitelezéseinek több mint 90 %-a ilyen nagyságrendű. Ha a perek szálán kísérjük végig adós és hitelező viszonyát, árulkodó képet kapunk a korabeli hitelletről. Feltűnő, ahogyan akadozik a pénzkölcsönzés rendszere. A hitelezők a kamat évenkénti rendszeres fizetését tekintették a legfontosabbnak. Ennek elmaradása maga után vonta a kölcsönszerződés felbontását. Nem túlzás, hogy a perbe fogott adósok többsége még a felvett kölcsön utáni kamatot sem tudta fizetni. Ilyen körülmények között a tőke visszafizetésének garanciája bizonytalan volt. A város polgári törvényszékén indított perek gyakran az adós házának dobra kerülésével zárultak. Az adósok többsége azonban rendre visszafizette a kölcsönt.

A kölcsönkérőknek kisebbik részét tették ki azok, akik nagyobb összegű hitelre tartottak igényt. Ők azok, akik valamilyen „nagyra törő” cél reményében folyamodtak kölcsöntőkéért. A város polgári törvényszéke a hitelezők javára rendre meghozta ítéleteit, a végrehajtás azonban rendszerint elmaradt. Legtöbbször a tartozások megvételére nem maradt más lehetőség, mint az adós vagyonának elárverezése. Az 1840-ben megszervezett Csőd- és Váltótörvényszékek munkájukban felhasználták és beépítették a már korábban szokásossá vált felszámolási gyakorlatot. A két törvényszék megszervezése hatékonyabbá és gyorsabbá tette a csődeljárást. Az addig igen körülményes bizonyítási eljárást leegyszerűsítették. A két törvényszék fennállása alatt több száz perben ítélezett. A váltótörvényszék felállítása lehetővé tette az adósok és hitelezők közötti viták gyors és megnyugtató elrendezését. A Csődtörvényszék elé már csak a felszámolással kapcsolatos ügyek kerültek.

A csődtörvényszéknek egyformán feladata volt az adós és a hitelező védelme. Ha valamelyik hitelező hamis követeléssel állt elő, az önmagában büntető törvényszéki feljelentést vont maga után. Ugyanilyen szigorral ítéleztek, ha az adós

abba a gyanúba keveredett, hogy tartozásai közül eltitkolt, vagy vagyonából a számbavétel előtt elrejtett valamit. A csődtörvényszék fennállása alatt – 1842-1850 között – 25 eljárást folytattak le, ebből 18 alkalommal kereskedő volt a bajbajutott. Különösen az 1846 és 1847-es esztendő maradt emlékezetes számukra, mivel ez alatt a két év alatt hét kereskedő ellen indítottak eljárást.

A helyi textilkereskedelem kapcsolatai

Abból a tényből, hogy az áruhitelk a debreceni országos nagyvásárok idején keletkeztek, Bécsből, Pestről, Pozsonyból, Füredről utaztak ide a kereskedők, arra következtethetünk, hogy Debrecen kitűnő felvevőpiacnak bizonyult a nyugatról behozott finom textíliák számára. A rendkívül nagy értékű árukészlet igen gyors forgatásából arra következtethetünk, hogy azok a helyi kereskedelemben hiánycikknek számító textilek voltak. Amennyiben az állítás helytálló, egy adalékkal sikerült hozzájárulni Endrei Walter e témakörben végzett kutatásához.

Mielőtt a magyar textilmanufaktúrák termékeikkel megjelentek volna a debreceni piacon, a határon túlról behozott árú nem csak az ország nyugati, hanem a keleti területét is „beterítette”. A rendkívül dinamikus módon, a közvetítő kereskedelem útján hódító nyugati ipar termékekkel csak néhány hazai manufaktúra tudta fölvenni a versenyt.

A Kis Orbán-cég üzleti tevékenységét feldolgozó kutatás eredményeként kiderült, hogy 1806 és 1832 között a Pesten működő Valero manufaktúra volt a kereskedés egyik legjelentősebb „beszállítója.” A sikeresen működő magyar textilmanufaktúrának valószínűleg jól kiépített piaca volt, az e téren végzett kutatások hiányában azonban ezt csak feltételezni tudjuk.

Az üzleti tevékenység elemzése során lényeges kérdés volt annak tisztázása, hogy a kereskedés különböző időszakában, milyen „széles” a cég üzleti kapcsolatrendszere. Az adatok arra engednek következtetni, hogy egy-két esetet kivéve, nem a gyártóval, hanem a forgalmazóval került kapcsolatba a debreceni kereskedő. Megjelentek országszerte a „házaló” kereskedők, akik az üzleti haszon reményében folyton mozgásban voltak, az árut helybe vitték az értékesítőnek. A vásári és vásáron

kívüli áruhitel nagyságát összehasonlítva, a Kis Orbán kereskedésben a vásáron kívüli forgalom 1806 és 1816 között különösen az 1808-as évtől rendkívül magas volt. Jóval meghaladta a vásári forgalom értékét. A vásáron kívüli forgalom arról is árulkodik, hogy a kereskedés folyamatos „árufeltöltését” a „házaló” kereskedők biztosították. A cég 1808-ban több mint negyven kereskedőtől vásárolt. Ezek a kereskedők mind a vásári alkalmakon, mind azon kívül kínálták nagybani árukészletüket.

Az áruhitel „természetéről”

A kutatás fontos feladata volt az áruhitel szerepének vizsgálata a Kis Orbán-cég kereskedésének elemzése során. Az áruhitelnek és a visszafizetésének éves lebontásban való vizsgálata jogosan bírálható abból a szempontból, hogy minden valószínűség szerint a tartozások keletkezése és visszafizetésének határideje nem az év végéhez igazodott. Azonban a két tétel egymáshoz való viszonyulásának vizsgálatára más módszer nem mutatkozott. Egy hosszabb időszakot alapul véve, az ingadozások kisimulnak, s az éves bontás érzékelteti a domináns tendenciát, mind a „tartozik”, mind a „követel” oldalon.

A kereskedés megalapozásánál az áruhitel felvételétől gyakran két év is eltelik, amíg a kereskedő törleszteni tud. Ezt követően egyfajta kiegyenlítődés tapasztalható a hitel és a tartozás vonatkozásában. Egy nagyobb lendülettel indított kereskedés estében gyakrabban lerövidül a kiegyenlítődés időszaka, melyet igen gyakran a tartozás visszafizetésének nagy összege jellemez. Az áruhitel a visszafizetést illetően igen nagy kockázattal járt. A hitelbe vásárló kereskedő, az árut hitelbe adta át a fogyasztóknak és a felhasználóknak. A kintlévőségek nyilvántartása, nyomon követése naprakész könyvelési munkát kívánt. A dolgozatban elemzett vállalkozásokat, abból a szempontból is fontos volt vizsgálni, hogy a kintlévőségeiket milyen módon fizették vissza a vásárlóikkal. A Kis Orbán (II.) János bőrkereskedés 1830 és 1831-es éveinek a visszafizetéseit vizsgálva, azt tapasztaltuk, hogy a mindenkori vevő az előző tartozás kifizetése után kapott csak újabb árut. Ezt a törlesztési formát általánosnak tekinthetjük. A hitelakciók nagy száma ellenére is

csak elvétele kellett a kereskedőnek a törvény erejével a kintlévőségeit behajtani. Az általam vizsgált folyamatban csak a csődbejutott Kis Orbán (II.) István kereskedésének voltak behajthatatlan kintlévőségei. Ez is inkább a pontatlanul vezetett könyvelésének volt betudható.

Önálló kereskedők, vagy nagykereskedők „bizományosai” voltak-e a Kis Orbánok?

Itt kell megválaszolni azt az igen lényeges kérdést, hogy az áruhitellel terhelt kereskedők a nagykereskedőktől függő helyzetük miatt milyen mértékben voltak döntéseikben korlátozottak. Önálló kereskedőkkel, vagy a nagykereskedők „bizományosaival” van-e dolgunk. Kis Orbán (II.) János esetében láttuk, hogy a pesti nagykereskedő Lyka Anastasius mindent elkövetett saját érdekeinek érvényesítése céljából. A két kereskedő közötti levelezés azt bizonyítja, hogy Lyka a debreceni kapcsolatán keresztül a környék összes bőrrel foglalkozó mesteremberét igyekezett magához kötni. Kis Orbán (II.) János azonban akármennyire is függött a nagykereskedő áruhiteleitől, nem volt annak „bizományosa”. Lyka kifejezett rosszallása ellenére mindvégig kereste és meg is találta a kapcsolatot más kereskedőkkel is.

Közelkép a helyi kereskedelemről

A hitelezési könyvek a hitelbe vásárlók mesterségéről, foglalkozásáról, lakhelyéről, a vásárolt áruról és annak áráról, a tartozás visszafizetésének idejéről és módjáról tájékoztatnak. A forrás elemzésekor a legfontosabb kérdés az volt, hogy a fent említett adatok értékelése alapján jellemezhető-e a helyi kereskedelem. Megválaszolásra váró kérdés az is, hogy a forrásban szereplő adatok nyújtnak-e elégséges információt a korabeli társadalmi viszonyok elemzéséhez.

A kérdések megválaszolása céljából elemeztem és értékeltem a textilkereskedés 1813 és 1816 közötti hitelezéseit. A hitelezési könyv pezsgő életről árulkodik. Az 1806-1815 közötti évek a napóleoni háborúk konjunkturális időszaka volt. A gazdasági fellendülés is hozzájárult ahhoz, hogy a városi társadalom legszélesebb köre jelent meg a számlakönyv lapjain. A legkelendőbb textíliák a fekete bársony és csipke voltak, de rőf számra fogyott a tafota, a szatén is. Az itt vásárolt

áruból készült ruhák ünnepi viseltként szolgáltak. Az adatok mögül átsugárzik az emberi kapcsolatok melegsége, a társairól gondoskodó ember képe. Hitele volt a szónak, az ígéretnek, értéke volt a becsületnek. A hitelezők kapcsolatban voltak egymással, ismerték egymást, szégyen lett volna nem törleszteni az adósságot. Hitelbe vásároltak, s ha nehézség támadt a fizetés körül, közösen megtalálták a módját, hogyan rendezzék a tartozást. Igen gyakori eset volt, hogy valaki a munkájával fizetett. Aki szorult helyzete miatt késett a törlesztéssel, újabb és újabb haladékot, sokszor újabb áruhitelt is kapott, hogy később fizetni tudjon.

A főkötvarrók és pártakészítők munkájával kapcsolatban a hitelezési könyv új, eddig nem ismert adatokkal szolgál. A főkötvő a kor nagy divatja volt, aminek a viselete társadalmi rangot jelentett. Az üzleti könyv arról is árulkodik, hogy a legügyesebb asszonyok több segítséggel folyamatosan dolgoztak. A debreceni főkötvarrók rendszeresen járták a környék vásárait. A főkötvarrók tevékenységének ismertetésével mind a néprajz- mind társadalomtudomány számára értékes adalékkal szolgált a kutatás.

A számlakönyv lapjain elkülönülnek a temetésekre, a „halottra valók” megjegyzéssel történt vásárlások. A tehetősebb polgárok, akik igen sokat adtak a környezetük elismerésére, megtehették, hogy halottaikat a legpompázatosabban búcsúztassák. A hitelezési könyv részletekbe menően rögzíti a sokszor 400 rhénes forintot is meghaladó vásárlások tételeit. A „halottra való” vásárlások leírásával új adalékokat tudtam szolgálni a már említett társtudományok számára.

A bőrkereskedés áruhitelzéseit a vállalkozás felívelő szakaszában – az 1830 és 1833 közötti években – vizsgáltam. A vizsgálat szempontjai megegyeztek a korábban is alkalmazott szempontokkal. Vizsgáltam, hogy kik voltak a kereskedés vásárlói, milyen bőrféléket forgalmaztak és kerestek, valamint hogyan történt a kintlévőségek visszafizetése. A kereskedés történetében kiemelkedő három legnagyobb forgalmú évnek a vásárlói szinte kivétel nélkül csizmadiák voltak. Rajtuk kívül két szíjgyártót nevez meg a hitelezéseket nyilvántartó könyv. A legkapósabbak és legkeresettebbek a kordován bőrök voltak. Minden más bőrből, fehér szattyánból, karmazsinból, bagariából jóval kisebb értékben adtak el.

A kereskedés vevői között fellelhető több olyan csizmadiaként nyilvántartott személy, aki évente kétezer váltóforintot meghaladó értékben vásárolt. Csak feltételezzük, hogy ezek az ügyes csizmadiák legények sokaságával, céhbe be nem állt mesterekkel dolgoztattak. A mesteremberek nagy kedvvel vásároltak. 1833-ban a kereskedés közel 35.000 váltó forint értékben adott el nekik bőrt. A helyi forgalom vizsgálatát az 1846 és 1850 közötti évek elemzésével fejeztem be. A forgalom visszaesésének okait összefüggésbe kell hozni az 1846-ban kibontakozó válsággal, éhínséges periódussal. Ezen túlmenő okokra azonban nem derült fény.

A nagyváradai kereskedés kiépítése, működés 1836-1850 között

A Nagyváradon 1836-ban megalapított bőrkereskedést a Kis Orbán család kereskedelmi vállalkozásaink kiemelkedő epizódjaként értékeljük. Kis Orbán II. János kísérletet tett egy bőrárú üzlethálózat kiépítésére. A nagyváradai kihelyezett kereskedés a két város szoros gazdasági kapcsolatára épített. Sajnos a határon túli kutatás nehézségei miatt, a források hiánya miatt a két város gazdasági együttműködésének története nem feldolgozott. Az e téren végzett kutatás egy árnyalattal gazdagítja Nagyvárad és Debrecen kereskedelméről az ismereteinket. A Kis Orbán család Nagyváradon megszervezett kereskedése valamilyen ok miatt elkerülte a kutatók figyelmét, pedig az ezzel kapcsolatos források igen értékesek. Lehetőséget teremtenek a XIX. század első felében zajló gazdasági folyamatok jobb megismeréséhez.

A forrásokból sikerült kibontani az 1836 és 1849 között Nagyváradra szállított bőrökről készült nyilvántartást. A forrás jelentőségét növeli, hogy 1836 és 1842 között tételesen rögzíti az eladásra szállított bőrök beszerzési és az eladási árat. Ez a négy éven keresztül vezetett nyilvántartás alkalmasnak bizonyult a kereskedelmi haszon elemzésére is. A váradai kereskedésbe szinte heti rendszerességgel indultak a bőrrel megrakott szekerek Debrecenből. A kereskedés nagy haszonnal működött. 1836 és 1848 között 619.344 váltó forint értékű bőrt értékesítettek Kis Orbán (II.) János emberi a püspöki városban.

A rendelkezésre álló források kutatása lehetővé tette a Kis Orbán család három generációja száz éves történetének vizsgálatát. A család történetén, gazdasági tevékenységén keresztül tanúi lehetünk a rendiség hanyatlásának és ezzel párhuzamosan a polgárosodás kibontakozásának. A céhes ipar és kereskedelem bomlása és a haszonorientált kereskedők térhódítása jellemzi ezt a korszakot. A Kis Orbán família és Debrecen városa is e nagy gazdasági és társadalmi váltás évtizedeiben keresi a továbblépés lehetőségét. Még az ipari forradalom infrastrukturális hatása nem érződik a város kereskedelmén és hiteléletén, de az már lépten-nyomon tapasztalható, hogy a céhek gazdaságot és társadalmat formáló szerepe megingott. A korlátokat nem tűrő „új rend” éppen átlépni készül rajtuk.

*

Az értekezés témájával kapcsolatos publikációk:

Egy debreceni kereskedőcsalád a Kis Orbánok házának története. In.: A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1992-1993, Debrecen 1994.

Az 1811-es devalváció gazdasági következményei a levéltári források alapján. In.: Numizmatika és a társtudományok II. 1995, Debrecen, 1996.

Hitelviszonyok Debrecenben a 19. század első felében a csődperek tükrében. In.: Numizmatika és társtudományok III. Nyíregyháza 1999, Nyíregyháza 2000.

A Debreceni Gyógyfürdő története. Debrecen, 2001.

Egy nemesi cím megújításának kalandos története In.: A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 2004.

Hitelezők, adósok és csődperek Debrecenben 1842-1850 között. In.: A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 2006, Debrecen 2007.